

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Essayprijsvraag

De jury spreekt

Frans Schalkwijk

Eind 2002 schreef het Tijdschrift voor Psychoanalyse een essayprijsvraag uit onder de titel *Zwijgen of spreken?* Voor de eerste prijs werd door de uitgever van het tijdschrift, Uitgeverij Boom, een geldprijs van € 500 ter beschikking gesteld. De redactie ontving acht inzendingen, en de jury, bestaande uit Elsbeth Greven (namens Uitgeverij Boom) en Solange Leibovici, Johan De Groef en Frans Schalkwijk (redacteuren van het tijdschrift), mocht dus aan de slag. De essays werden anoniem beoordeeld en ieder jurylid kende aan elk essay een rangordenummer toe. Tot onze grote verrassing bleken onze oordelen in grote mate overeen te stemmen en de bekendmaking van de namen zorgde voor verrassingen: allen Nederlander en geen praktiserend analyticus maar wetenschapper. Met veel genoegen maken we de drie prijswinnaars en hun boeiende essays dan nu ook aan u bekend.

Het winnende essay is geschreven door Desanka Kempers, die psychologie en filosofie studeerde en tot voor kort werkzaam was als humanistisch geestelijk raadvrouw bij Justitie. Zij is in brede zin geïnteresseerd in de psychoanalyse. Haar essay, getiteld *Zwijgen of spreken: het problematische vertoog van de psychoanalyse*, is origineel door verwijzingen naar buitenlandse psychoanalytici die zich wel in de publieke discussie mengen. Ze betoogt dat de analyticus die durft te balanceren op het smalle koord tussen de verfijnde professionele inzichten en de vaak versleten platitudes van het publieke debat eerder te veel dan te weinig te melden heeft. Het grootste obstakel ligt misschien in de angstvallige beslotenheid van het eigen wereldje, waarin men zich afvraagt of analytici in het publieke debat spreken op persoonlijke titel of namens 'het' psychoanalytische gedachtegoed of 'de' psychoanalytische vereniging of werkgever.

De tweede prijs werd gewonnen door emeritus hoogleraar Duitse letterkunde Walter Schönau, jarenlang bestuurslid van de Stichting Tijdschrift voor Psychoanalyse en de Stichting Psychoanalyse en Cultuur. Zijn essay met de titel *Zwijgen of spreken?* haakt ook aan bij de constatering dat in omringende landen als Duitsland en Frankrijk psychoanalytici een stem hebben in het publieke debat. Schönau meent dat de isolatie van de psychoanalyse haar maatschappelijk irrelevant dreigt te maken, en dat terwijl ze ook vanuit haar bestaan als cultuurtheorie zo veel te melden kan heb-

ben. Het gevaar van wilde analyse van publieke personen wordt genuanceerd belicht.

De auteur van het derde essay is Johan Schokker, sociaal-wetenschappelijk onderzoeker en een van de auteurs van het recent verschenen *Extimiteit*, een inleiding tot het werk van Lacan. Zijn essay viel op door het gebruik van verwijzingen naar films in de opbouw van zijn betoog. Het vormt een mooi polemisch tegenwicht bij de eerste twee essays. Deze auteur betoogt juist dat de analyticus zich niet te veel moet inlaten met het politieke spel omdat hij zijn positie als buitenstaander moet behouden voor zijn eigenlijke taak: het subject terugbrengen naar de verbrokkelde geschiedenis van zijn verscheurde kindertijd teneinde het te bevrijden van de symptomen die het ketenen.

De redactie hoopt dat u de essays met genoegen zult lezen, dat ze aansporen tot het voeren van het debat over dit onderwerp en u inspireren tot het zelf schrijven van een essay of artikel dat u het tijdschrift kunt aanbieden.

Zwijgen of spreken: het problematische vertoog van de psychoanalyse

Desanka Kempers

‘Er zijn duizenden gewaarwordingen van het niets en maar één woord om ze te vertalen. De armoede van de taal maakt het universum begrijpelijk’ (Emil Cioran).

Ziehier de taal in haar diabolische dubbelrol: zij verlicht onze geest met woorden, maar niet zonder hierbij een inktzwarte schaduwzijde te creëren. De oneindige veelheid aan ervaringen, die overvloed waar woorden tekortschieten, zinkt weg in de duisternis van het onzegbare.

Dit tragische spanningsveld tussen taal en ervaring, in Ciorans pessimistische filosofie uitvergroet tot metafysische proporties, vormt in zekere zin het werkterrein van de psychoanalyse. Het ‘onnatuurlijke’ vertoog, het hardnekkige zwijgen, de schijnbaar onzinnige invallen: alle inspanningen op en achter de divan lijken erop gericht de complexe, meerduidige werkelijkheid achter ons alledaagse zelfbegrip tot spreken te brengen.

Daarmee beweegt de psychoanalyse zich in een taalspel dat, op z’n zachtst gezegd, op gespannen voet staat met dat van het publieke debat. Journalisten, politici en mediaprofessoren vangen de gefragmenteerde werkelijkheid van het hier en nu, die chaos van losse feiten en ervaringen, in heldere begrippen. Zodoende construeren ze de betekenissen van ons dagelijks bestaan en maken de wereld begrijpelijk.

De psychoanalyticus, altijd meer geïnteresseerd in de chaos onder het hel-

dere vertoog, moet zich in dit gezelschap van nature wat ongemakkelijk voelen. Zijn pogingen woorden te vinden voor de verbrokkelde werkelijkheid onder de alledaagse taal – in veler ogen een *mission impossible* – vinden eerder gehoor binnen disciplines als filosofie, literatuur of kunst.

Maar de psychoanalyse is niet louter een gedachtegoed waarin op onconventionele wijze het weten over de mens wordt opgerekt. Ze is tevens (of eigenlijk vooral) een beroepspraktijk binnen de geestelijke gezondheidszorg, en als zodanig stevig verankerd in de maatschappelijke instituties. Dat maakt haar verhouding tot het publieke debat er niet eenvoudiger op, zeker nu die beroepspraktijk met haar hoge kosten en lange duur steeds meer onder druk komt te staan.

Zo bezien bevindt de psychoanalyse zich in een zorgwekkende situatie: de discipline die het onzegbare tot spreken brengt, lijkt ondertussen zichzelf monddood te hebben gemaakt. Het thema van deze essayprijsvraag, het publieke zwijgen van de beroepsgroep, is dan ook een brandende kwestie. Op het eerste gezicht lijkt er weinig hoop voor analytici in de publieke arena. Als de geschiedenis van de psychoanalyse iets heeft opgeleverd, aldus Julia Kristeva in haar essay *De toekomst van een revolte*, dan is het het inzicht in de complexiteit van het psychisch apparaat. Maar wie is hierin geïnteresseerd? Niet zonder pathos beschrijft de Bulgaars-Franse analytica en filosofe hoe pijnlijk de inzichten vanuit de spreekkamer botsen op het taalspel van het publieke debat. 'Er is niets ergers dan na een dag van psychoanalytische sessies – die leiden tot een wanordelijk maar oprecht taalgebruik – een of andere journalist tegen te komen die de cliché's van het stilistische en filosofische protectionisme gaat opdissen.'

Bij nader inzien blijkt de situatie wat minder hopeloos. Het tegendraadse en vrijwel altijd 'unzeitgemäße' vertoog van de psychoanalyse blijkt wel degelijk te kunnen figureren binnen het maatschappelijk debat. Om bij bovengenoemd voorbeeld te blijven: ondanks forse kritiek op het (Franse) publieke debat positioneert Kristeva zich hier uitdrukkelijk middenin, bijvoorbeeld door het bevrijdende potentieel van de psychoanalyse te benadrukken.

Nu mag het intellectuele debat rond 'de bevrijding van het subject' of de onmogelijkheid hiervan een typisch Frans verschijnsel zijn, de cultuurfilosofische of antropologische inbreng van psychoanalytici in het intellectuele debat is dat geenszins. Freuds klassieker *Das Unbehagen in der Kultur*, Mitscherlichs spraakmakende analyse van het naoorlogse Duitsland *Die Unfähigkeit zu trauern*, de weerbarstige interpretaties van het huidige tijdsgewricht door Slavoj Žižek: het is maar een kleine greep uit een traditie van psychoanalytische cultuuranalyses. Niet onomstreden, niet gemakkelijk, en zeker niet altijd in overeenstemming met de traditionele lijnen van 'het' psychoanalytisch gedachtegoed. Maar wel serieuze pogingen om de vastgeroeste interpretaties over mens en maatschappij op te blazen en nieuwe perspectieven zichtbaar te maken, vertogen kortom waarin maatschappij-

kritische ambities, psychologische diepgang en cultuurfilosofische flair soms een dynamisch evenwicht kunnen bereiken: balancerend op de rand van het zeggbare en zonder ooit een laatste waarheid te vinden.

De vraag of het psychoanalytisch gedachtegoed in het publieke debat iets te zeggen heeft, verschijnt nu als een wel zeer retorische. Wie durft te balanceren op het smalle koord tussen verfijnde professionele inzichten en de versleten platitudes van het publieke debat heeft als psychoanalyticus eerder te veel dan te weinig te zeggen.

Wat maakt dan nu de Nederlandse analytici zo zwijgzaam? In zijn vorig jaar verschenen *Psychoanalytisch gedachtegoed* brengt Antoine Mooij dit publieke zwijgen in verband met de klinische focus van de Nederlandse psychoanalytici, waardoor de antropologische en cultuurfilosofische dimensies van het gedachtegoed op de achtergrond zijn geraakt. En inderdaad, spraakmakende (buitenlandse) vakbroeders en -zusters maken vaak inventief gebruik van hun rijke filosofische wortels.

De klinische focus van de Nederlandse psychoanalyse lijkt niet alleen te leiden tot een betrekkelijke afwezigheid in het publieke debat, maar ook tot een zeker onhandigheid binnen de publieke arena. De schaarse analyticus die we in krant of weekblad tegenkomen, lijkt zich vaak maar half te hebben losgerukt van achter zijn sofa – met vaak bizarre gevolgen. In wilde analyses van ‘gevallen’ als Pim Fortuyn of Volkert van der G. worden alom narcistische krenkingen en andere psychische onvolkomenheden ‘gezien’ zonder de betrokkene ooit te hebben gesproken.

Een dergelijke vertoning wekt de indruk alsof de analyticus, zich haastend van spreekkamer naar interview, onderweg het pièce de resistance uit zijn professionele bagage heeft verloren. Intuïtie voor de complexiteit van het geestesleven en het bijbehorende wantrouwen tegenover overhaaste conclusies (duurt niet daarom een analyse zo lang?) lijken te zijn verruild voor rappe interpretaties.

Is hier sprake van een soepele aanpassing aan de mores van het publieke debat? Het is immers precies wat ‘men’ wil horen – dacht ik het niet, die Pim Fortuyn was een narcist maar zijn moordenaar deugt ook niet. Of gelden voor extravagante politici en moordenaars andere criteria dan voor de analysts op de bank?

Het zijn vragen die zich onmiskenbaar opdringen, maar is daarmee iedere uitspraak over een persoon die men niet vanuit de behandelkamer kent ook onethisch? Een lastige kwestie, waarin veel van de context afhangt. Een hypothese over bijvoorbeeld narcistische tendensen van het huidige tijdsgewricht wint voor een groter publiek al gauw aan herkenbaarheid als ze wordt toegepast op een bekende persoonlijkheid. Dit is in principe mogelijk, mits het hypothetische karakter van het voorbeeld volstrekt duidelijk is: de gedragingen van de betrokkene blijken naadloos te passen binnen de theorie en worden daarom als voorbeeld gebruikt. Daarmee is formeel niets gezegd over de belevingswereld van de reëel bestaande persoon.

Toch blijft het in praktijk een uiterst precaire aangelegenheid. Het is niet niks om zware termen uit de psychiatrische diagnostiek te relateren aan reëel bestaande personen, zelfs al betreft het een hypothese. Dit cruciale verschil tussen hypothese en daadwerkelijke analyse ten slotte is binnen het publieke debat niet eens zichtbaar te maken: een onbeduidende nuance waarmee geen redacteur zijn publiek wil vermoeien.

Nee, spitsvondigheden over bekende persoonlijkheden, hoe raak ze ook kunnen zijn, vormen niet de meest gelukkige ingang tot het publieke debat. Wil de psychoanalyse zich transformeren van een geheimzinnig zwijgende beroepsgroep tot een verbond van spraakmakende intellectuelen, dan zal ze zich serieuzere inspanningen moeten getroosten, enigszins vergelijkbaar met die der filosofen in de jaren tachtig. Deels uit nood geboren – de werkloosheid onder filosofen had haar dramatisch hoogtepunt bereikt – en deels in de ban van het mediagenieke optreden van de Parijse vakbroeders werd het maatschappijkritisch potentieel van de filosofie gerevitaliseerd; bolwerken van media en onderwijs werden bestookt, en niet zonder succes.

Dat geeft hoop voor de psychoanalyse. Het gedachtegoed zal altijd omstreden blijven – voor de één te speculatief, voor de ander te deterministisch, voor een derde te elitair – zoals ook het filosofisch idioom altijd op gespannen voet zal blijven staan met het gewone denken en spreken. Maar juist vanuit die weerbarstige verhouding met de alledaagse oppervlakte kan men publiek en politiek verrassen met nieuwe perspectieven.

Dit vereist uiteraard de nodige inzet en creativiteit, en vooral de bereidheid het eigen gedachtegoed uitdrukkelijk binnen het perspectief van het publieke debat te plaatsen en daarbij de onvermijdelijke vooroordelen en bespottingen te trotseren. Maar het grootste obstakel ligt misschien veel dichter bij huis – in de angstvallige geslotenheid van het eigen wereldje, dat zich afvraagt of analytici in het publieke debat moeten spreken op eigen titel of namens het psychoanalytisch gedachtegoed. Een neiging tot controle die begrijpelijk is vanuit de beroepspraktijk: hier opent de ongelukkige burger zijn ziel en zijn beurs, hier investeert hij zijn tijd. En dat alles in royale hoeveelheden, zodat hij mag verwachten dat de man of vrouw achter de divan zich aan de professionele regels houdt.

Maar bestaat het psychoanalytisch gedachtegoed, net als iedere geesteswetenschappelijke discipline, niet juist bij de gratie van intelligente en creatieve individuen die ‘het’ gedachtegoed steeds weer hebben opgerekt? Hoe kan het denken zich anders ontwikkelen dan langs de soms pijnlijke weg van vernieuwing en conflict?

Als de psychoanalytische wereld erin slaagt de roestige kluisen van binnevuit te openen, ja áls, dan zullen de obstakels van het publieke debat kleine, onbeduidende hindernissen blijken.

Zwijgen of spreken?

Walter Schönau

Kort geleden spoorde de rector magnificus van de Universiteit Groningen de Nederlandse academici aan, zich vaker te mengen in publieke discussies. Te weinig wordt, naar zijn mening, de stem van de wetenschap gehoord in het domein waarin de opinies over actuele thema's zich vormen. Zijn Amsterdamse collega liet juist het tegenovergestelde geluid horen: wetenschappers – voorzover deze wel in de media aan het woord komen – doen nogal eens uitspraken over zaken die niet op hun vakgebied liggen. Door met hun titels te schermen zouden ze willen suggereren overal verstand van te hebben. Zwijgen of spreken? Voor een eender dilemma ziet de psychoanalytische wereld in Nederland zich geplaatst: dient de psychoanalyse zich vaker te mengen in maatschappelijke discussies? Want dat ze daaraan een fundamentele bijdrage kan leveren, over oorlog en vrede, over agressie en tolerantie, over identiteit en integratie van vreemdelingen, dat behoeft geen betoog.

De Nederlandse maatschappij kraakt in haar voegen. Te zeggen dat ze zich in een ernstige crisis bevindt lijkt een understatement. Gevoelens van onrust, onveiligheid, onmacht en onzekerheid nemen toe, maar over hun oorzaak en de effectieve remedie ertegen uitte zich in de media politici en bestuurders, historici, sociologen en journalisten – zelden of nooit psychoanalytici. Voorzover onze opiniemakers psychologisch redeneren – en hoe zouden ze dat bij deze materie kunnen vermijden? – gebeurt dat veelal met een bewustzijnspsychologie van eigen makelij. Zelden vraagt men naar de verborgen drijfveren van de groeiende sociale spanningen. Het onbehagen in de cultuur neemt zorgwekkende vormen aan, maar de stem van de psychoanalyse wordt in het publieke debat zelden of nooit gehoord. Dat is te betreuren. Want zonder kennis van de psychoanalytische antropologie is het mensbeeld dat de politiek hanteert al gauw ideologisch vertekend.

Dat de psychoanalyse verkiest te zwijgen waar het kwesies van ons aller levensbelang betreft is niet zo vanzelfsprekend als het hier te lande soms lijkt. In Duitsland hebben Alexander en Margarete Mitscherlich, toen het Duitse volk zich na de oorlog op de materiële wederopbouw stortte en zich door het Wirtschaftswunder voor die verdringing van gevoelens beloond voelde, het Duitse onvermogen om te rouwen over de teloorgang van de – kort tevoren nog algemeen gekoesterde – idealen geanalyseerd. Daarna hebben sociaal bewogen analytici als Horst Eberhard Richter in vele publicaties standpunten ingenomen over onderwerpen als agressie, tolerantie en solidariteit. Hun stem had gezag en werd gehoord, zeker in de academische wereld. Bij zijn emeritaat werd aan Richter een feestbundel gewijd met een titel die aangeeft waar hij zich voor inzette: *Die soziale Verantwortung*

der *Psychoanalyse* (1992), hetzelfde thema waarover Alexander Mitscherlich bij zijn zestigste verjaardag een bundel aangeboden had gekregen die *Psychoanalyse und soziale Verantwortung* (1968) heette. Tien jaar later verscheen van hem *Parteinahmen eines Psychoanalytikers*. Die titel spreekt boekdelen. In de intellectuele discussie in Frankrijk, ook over politiek, is kennis van het psychoanalytische gedachtegoed vanzelfsprekend. Welke Franse intellectueel van naam geeft er niet blijk van, Freud, Lacan en Derrida gelezen te hebben? Het is dus zeker geen algemeen aanvaard beginsel dat analytici zich niet dienen te mengen in het openbare debat.

Waaruit kan dan de terughoudendheid der Nederlandse analytici verklaard worden? Zeker, de gemiddelde Nederlandse analyticus is – anders dan zijn collega's in Frankrijk, België of Duitsland – niet *per definitie* een erudiet intellectueel die het vanzelfsprekend vindt in de openbaarheid te treden en aan de meningsvorming deel te nemen, maar er zijn nog genoeg uitzonderingen.

Men hoort wel het argument dat een goede psychoanalyticus zich dient te beperken tot het behandelen van zijn patiënten, omdat zijn specifieke competentie niet verder zou gaan. Schoenmaker, houd je bij je leest! Maar anderen, Freud voorop, hebben zich nooit zo bescheiden opgesteld en regelmatig aanleiding gezien om in het openbaar krachtig positie te kiezen ten aanzien van maatschappelijke kwesties. Freud had een andere opvatting over de reikwijdte van het psychoanalytische denken en over de relevantie van zijn leer voor het maatschappelijk leven. Tijdens de Eerste Wereldoorlog trok hij de aandacht met zijn essay *Actuele(!) beschouwingen over oorlog en dood* (1915). In 1932 gaf hij in een open brief aan Albert Einstein zijn visie op de – ook nu helaas weer zo actuele – vraag *Waarom oorlog?* Persoonlijke mening en psychoanalytische kennis waren daarin beide vertegenwoordigd.

De vraag of stellingnamen van analytici in openbare discussies een persoonlijk standpunt of een 'officiële' mening van 'de' psychoanalyse (zo die al zou bestaan) dienen te bevatten is een schijnprobleem. Het behoort niet tot de taken van een psychoanalytische vereniging of instelling om, zoals instituties als het Humanistisch Verbond of de Raad van Kerken dat doen, zich te mengen in een debat en daarbij 'het' psychoanalytische standpunt – voorzover men het al daarover eens zou kunnen worden – *ex cathedra* te verkondigen. Maar het is wel zinvol als een (lieft gezaghebbend) vertegenwoordiger van het vak, op persoonlijke titel, een standpunt verkondigt dat op psychoanalytische inzichten is gebaseerd. Hij (of zij) kan daarmee de lezers aan het denken zetten, bijvoorbeeld over de irrationele premissen van onze schijnbaar zo rationele standpunten.

De *splendid isolation* van de van dubbele deuren voorziene spreekkamer waarin de psychoanalyse haar werk verricht, dreigt haar maatschappelijk irrelevant te maken, als zij niet ook engagement voor de publieke zaak toont. Haar ietwat gesloten imago en haar marginale positie mogen deels

te herleiden zijn tot de krenkende boodschap van haar leer – en dus tot op zekere hoogte onvermijdelijk zijn – dat is geen reden om de opinievorming over alles wat ons staatsbestel en het maatschappelijk welzijn aangaat over te laten aan anderen, die bijvoorbeeld geen idee hebben van de macht die het verborgen fantasieleven ook over de wereld van politiek en maatschappij uitoefent.

Vraagt men analytici waarom ze hun waardevolle kennis van de menselijke psyche niet vaker in de openbaarheid brengen, om ook anderen dan hun eigen patiënten ervan te laten profiteren, dan antwoorden ze soms dat specifiek psychoanalytische inzichten nu eenmaal gebonden zijn aan de unieke vorm van communicatie tussen analysant en analyticus, en dat uitspraken over maatschappij en cultuur dus op zijn best slechts speculatieve afleidingen daarvan zijn. Wie zo redeneert, miskent echter het feit dat de psychoanalyse niet alleen een klinische methode, maar evenzeer een psychologie, een antropologie en een cultuurtheorie is, zoals Freud zelf niet moe werd te benadrukken. Zijn eigen cultuurtheoretische geschriften ontstonden als discussiebijdragen over knellende problemen van maatschappelijke of culturele aard.

Een steekhoudender argument voor afzijdigheid in de politieke arena luidt dat het niet altijd mogelijk is om actuele kwesties adequaat te belichten zonder in te gaan op de karakterstructuur van personen die macht uitoefenen of die in de publieke belangstelling staan. Is het dan wel ethisch verantwoord, overschrijdt men niet zijn beroepscompetentie, als men zulke personen, die men niet zelf in behandeling heeft gehad, in *absentia* psychoanalytisch ontleedt of een oordeel uitspreekt over hun daden en motieven? Is dat niet onprofessioneel? Maakt men zich dan niet schuldig aan ‘wilde analyse’? Het antwoord op die vraag kan geen simpel ja of nee zijn. Het gebeurt wel vaak, maar het is inderdaad verwerpelijk een persoon publiekelijk met psychologische termen te discrediteren. Ook al heeft men misschien gelijk, men mag iemand in het openbaar niet gestoord, narcistisch, neurotisch of erger noemen. Diagnostisch-klinische begrippen mogen zeker niet voor een polemiek *ad hominem* gebruikt worden.

Maar als men daaruit dan de norm van een totale abstinentie in de publieke discussie afleidt, worden de burgers van een democratische maatschappij wel van de mogelijkheid beroofd zich een eigen oordeel te vormen over de psychische constitutie van diegenen aan wie de macht tijdelijk is toevertrouwd. Het noemen alleen al van de namen Hitler en Stalin zou voldoende moeten zijn om ons ervan te overtuigen dat die professionele mensenkenners er goed aan doen om, voorzover dat mogelijk is, hun licht te laten schijnen over de relevante karaktertrekken van degenen die als machthebber ons lot bepalen. Het is helaas niet mogelijk om politici via een sollicitatieprocedure te selecteren en hen dan ook aan een psychologische *assessment* te onderwerpen, maar het zou ons heel wat ellende besparen. Als we het in toenemende mate eens zijn over de politieke relevantie van de persoonlijk-

heidskenmerken van staatslieden, laten we dan ook degenen die beroeps-halve tot oordelen daarover competent zijn, om hun mening vragen. Omgekeerd geldt: wie door zijn machtspositie het lot van de wereld in handen heeft, hoeft niet gevrijwaard te blijven van een (verantwoorde) doorlichting van zijn persoon.

Dat brengt ons vanzelf tot de laatste vraag van deze beschouwing, die naar de politiek-maatschappelijke betekenis van wat toch de ‘kerntaak’ van de analyticus is en blijft, het werk in de spreekkamer. Het is nooit van tevoren te zeggen en achteraf moeilijk te beoordelen of dat strikt persoonlijke werk dat in de kamer van de analyticus verricht wordt een maatschappelijke betekenis krijgt. Maar het lijdt geen twijfel dat iemand die na een geslaagde analyse een beter leven leidt daar nooit alléén de vruchten van plukt, maar dat ook zijn partner, zijn gezin, zijn werk- en vriendenkring – en dus een stukje van de maatschappij – daarvan profiteren.

Spreken is zilver, zwijgen is goud, volgens het spreekwoord. Veel analytici in Nederland lijken het als hun motto gekozen te hebben. Het openbare leven en misschien wel het landsbelang – waar politici zo graag over spreken, maar geen monopolie op hebben – zouden er wel bij varen als ze het goud van hun zwijgen zo nu en dan met het koper van de publieke stellingname zouden legeren.

De autoriteit van de psychoanalyse

Johan Schokker

Vriend en vijand zijn het met elkaar eens: heden ten dage is de psychoanalyse gemarginaliseerd. In het publieke domein heeft zij haar autoriteit verloren, zeker in Nederland, en in de geestelijke gezondheidszorg is de psychoanalytische behandeling nagenoeg een rariteit. Natuurlijk kan men zeggen dat de positie van de psychoanalyse, met her en der een tijdelijke bloei, altijd marginaal is geweest, maar de ruimte waarin de psychoanalyse tegenwoordig moet gedijen is wel erg nauw. Misschien is die benauwenis een voorbode voor haar definitieve verdwijning, en de vraag rijst: wat te doen?

Laat ons, alvorens daar een antwoord op te geven, ingaan op het populaire beeld van de psychoanalyticus. We wenden ons daarvoor tot de komedie *Analyze This* (Harold Ramis, 1999) waarin Robert De Niro een New Yorkse maffiabaas speelt. Deze gangster, altijd een bikkelharde geweest die alleen de taal van de vuistslag verstaat, is na de moordaanslag op de man die hij als zijn vader beschouwt zichzelf niet meer; plotseling gaat hij gebukt onder huilbuien en paniekaanvallen. Ten einde raad bezoekt hij een psychiater (gespeeld door Billy Crystal) en de film vertelt de geschiedenis van

de kuur. De maffiabaas wil niets weten van de freudiaanse theorieën, en wanneer dr. Sobol, de psychiater, hem het Oedipuscomplex uitlegt, reageert hij met afschuw, maar met zijn boerenslimheid legt hij dadelijk het complex van de psychiater zelf bloot, een vadercomplex wel te verstaan, want de vader van dr. Sobol is ook psychiater en op het feestje ter ere van het boek over antidepressiva dat deze succesvolle auteur heeft geschreven wordt vrolijk gezongen: *Thank God for Prozac!*, en daarmee lijken de kaarten te zijn geschud.

Een opvallend aspect van *Analyze This* is de nostalgie waarmee de film is doordrenkt, een nostalgie naar de glorie-dagen van de maffia toen de maffia zich nog aan de ongeschreven regels hield en de criminelen weliswaar crimineel waren maar toch brave borsten op hun manier, en men kan de hoopvolle vraag opwerpen: spreekt uit de film niet ook een nostalgie naar de figuur van de psychoanalyticus (de maffiabaas is aan het eind van de film immers werkelijk een ander mens geworden die in de gevangenis zijn therapie wil voortzetten)?

Misschien kunnen we de boodschap van *Analyze this!* als volgt verwoorden: 'De tijden van de maffia zijn voorbij, de tijden van de psychoanalyse zijn voorbij, maar praten is heilzaam; als men een probleem heeft, moet men daarover praten, dat geldt zelfs voor de meest onaandoenlijke gangster.'

Deze noodzaak tot praten na een traumatische ervaring is algemeen aanvaard. Het televisieprogramma *Big Brother* is hiervan een goede illustratie. In dit paradijs van ledigheid, deze kooi van wederzijdse aantrekkingskracht en afstoting, kan men steeds horen: 'Ja, ik weet dat je een gruwelijke hekel aan mij hebt, laten wij daarover praten,' of, 'Ik vind je aantrekkelijk, ik ben heel gesteld op je geraakt, daar moeten we over praten.' Dus de bewoners praten zich suf en men heeft de indruk dat het daarbuiten niet anders is, waarmee de vraag kan worden gesteld: waartoe nog psychoanalyse? Het antwoord ligt in 'de dagboekkamer' van het *Big Brother* huis, het is de kamer waar men naartoe gaat om een verzoek te uiten of als men het echt niet meer ziet zitten, en daar in de dagboekkamer weet men niet tegen wie men spreekt, men zit voor een spiegel, men spreekt tegen 'Big Brother', over wie, deze niet bestaande figuur, de bewoners met de grootste achting spreken. Men gaat niet onverhoeds naar de dagboekkamer; daar zijn de woorden niet ijdel maar hebben zij een effect. Een psychoanalyse is niets anders dan het kunstmatig creëren van een dergelijke ruimte, een ruimte waardoor de woorden van de psychoanalyticus gewicht krijgen en ze krijgen gewicht omdat de psychoanalyticus ze laat baden in de zee van het zwijgen, ze laat vallen in het huis van het luisteren.

In *Analyze This* worden zulke versleten figuren als een maffiabaas en een psychoanalyticus gekoppeld als Don Quichote en Sancho Panza, en als altijd bij dergelijke komische duo's weten wij niet wie nu de echte dwaas is. Maar wat ze gemeen hebben, is dat beiden, de bandiet en de psychoanalyticus, buiten de sociale orde staan. Een psychoanalyticus is betrekkelijk

bewegingloos, alles wat de patiënt van hem krijgt zijn woorden, behoedzaam uitgesproken. We kunnen hier verwijzen naar de politieke analyse van Giorgio Agamben van de figuur van de *homo sacer*.¹ De *homo sacer* is een raadselachtig figuur uit het oude Romeinse recht die tegenstrijdige aspecten in zich verenigt, want hij leeft in de ban en kan daardoor straffeloos worden gedood en tegelijkertijd valt hij onder het verbod hem te offeren. Uitgesloten van de sociale orde maar toch met een juridische rol, houdt de *homo sacer* zich op in een grensgebied, en Agamben trekt een parallel met onder andere de rol van de vluchteling en de comapatiënt in de hedendaagse samenleving. Kunnen wij hier niet een draai geven aan zijn analyse door er de figuur van de psychoanalyticus aan toe te voegen? Het staat de analysant vrij de psychoanalyticus te doden – met woorden want een psychoanalyse is niets anders dan het uitwisselen van woorden – en daarom zei Lacan dat de psychoanalyticus in de overdracht moet betalen met zijn persoon. Maar hij kan niet geofferd worden, zoals men een vriend kan offeren voor een ideaal, een liefde of een carrière. Dat wil zeggen, de psychoanalyticus staat buiten het sociale veld, hij veroordeelt niet, keurt niet goed of af, spreekt zich niet uit over ‘het goede leven’ – een belangrijk aspect van de ethiek van de psychoanalyse, maar ook van haar techniek – want alleen zo, door zijn koppige weigering een vriend te zijn, kan de psychoanalyticus het onbewuste laten spreken. Nog een reden voor het asociale van de psychoanalyticus: in deze tijd van *time management* en *evidence-based medicine* vraagt de psychoanalyticus alleen maar tijd en geld zonder dat hij er dadelijk iets voor teruggeeft. En op de lange duur? Een psychoanalyticus geeft geen garanties. Hier doemt een heel andere figuur op dan de sullige dr. Sobol: de angstaanjagende, verschrikkelijke dr. Lector (Anthony Hopkins). In de slotscène van *Hannibal* (Ridley Scott 2001) licht deze geniale psychopaat de schedel van zijn slachtoffer om hem, volkomen gedrogeerd, een stukje van zijn hersenen te laten opeten, goed doorbakken en fijn gekruid. Een absurde scène, die fraai gestalte geeft aan de lacaniaanse uitroep: *Eet je Dasein!*

In de huidige tijd worden de symptomen van het subject ingekapseld in een wetenschappelijk jargon (van de genetische mutatie, de hormonale afwijking tot de hersenstoornis). Daardoor is het moderne subject zijn symptomen gaan ervaren als een noodlot, iets wat hem overkomt. De stellingname van de psychoanalyse is van een andere orde: zonder de biologische determinatie van de symptomen te ontkennen, beweert zij dat in het geval van de neurose daar iets wezenlijks van het subject verschijnt; dat zijn lijden niet het gevolg is van een ongelukkig lot maar dat het samenhangt met zijn persoonlijke geschiedenis. Wat Lacan als de overdracht zag, is de functie van de analyticus als *het subject dat wordt verondersteld te weten*. Deze functie wordt bij uitstek verbeeld door dr. Lector. Wanneer de Italiaanse politie-inspecteur Lector ondervraagt, weet de psychiater onmiddellijk de zwakke plekken in het zielenleven van de inspecteur bloot te leggen en wat zijn

familienaam, een naam van verraders, voor zijn leven heeft betekend. Ook in zijn omgang met de FBI-agente Clarence Starling (Julianne Moore) heeft dr. Lector de functie van het subject dat verondersteld wordt te weten, dat in één detail heel het drama van een mensenleven blootlegt. De symptomen hebben betekenis, en wel een die het subject liever niet wil horen. Desalniettemin dient de psychoanalyticus het subject daartoe te brengen, een taak die vereist dat hij voldoende autoriteit heeft opdat hij kan optreden als subject dat verondersteld wordt te weten. Helaas heerst tegenwoordig de tendens hem die autoriteit te ontzeggen. ‘Omdat wij illusies verstoren,’ verzucht Freud, ‘verwijt men ons dat wij de idealen in gevaar brengen.’² En toch, vervolgt Freud, is de situatie niet helemaal hopeloos want ‘hoe machtig de affecten en belangen van de mensen ook mogen zijn, het intellectuele is toch ook een macht.’³

Dat betekent dat de psychoanalyticus moet inzetten op het gewicht van zijn woorden: de kracht van het onbewuste en de macht van het intellectuele. Vanuit de positie van buitenstaander die hem eigen is en die hij in stand moet houden, dient de psychoanalyse de kritiek; hij moet van zich laten horen, hij dient te spreken vanuit zijn klinische ervaring opdat hij aan autoriteit kan winnen. Maar hoewel hij deze plicht heeft, kan hij zichzelf niet te veel inlaten met het politieke spel want hij moet zijn positie als buitenstaander behouden voor zijn eigenlijke taak, dat is het subject terug te brengen naar de verbrokkelde geschiedenis van zijn verscheurde kindertijd teneinde het te bevrijden van de symptomen die het ketenen.

Noten

1. G. Agamben (2002). *Homo sacer, de soevereine macht en het naakte leven*. Amsterdam: Boom/Parrèsia.

2. S. Freud (1910). De toekomstkansen van de psychoanalytische therapie. *Sigmund Freud*

Nederlandse Editie: *De Psychoanalytische Beweging 1*. Meppel/Amsterdam: Boom 1990, p. 20.

3. Idem, p. 21.